

ՀԱՄԱՐԿ ՄԻՄՈՆՑԱՆ

Խ.Արմյանի անվան ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ
Երևանի Շ.Ռուսթավելու անվան հ. 23 հիմնական դպրոցի ուսուցչուհի

**ԼՈՋԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎՐ ԵՎ ԱՐԵՎՍՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ
ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՁԱԽՈՂՈՒՄԸ**

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Լոնդոնի խորհրդաժողով, «Ազգային օջախ», Ազգերի լիգա, հայկական հարց, ձախողում, պայմանագիր, Սևր, քաղաքական, միտք, պահանջներ:

Ключевые слова и выражения: лондонская конференция, “Национальный очаг”, Лига Наций, армянский вопрос, провал, договор, Севр, политический, мысль, требования.

Key words and expressions: London Conference, National Hearth (“National Hearth”), The League of Nations, Armenian Issue, failure, treaty, Sevr, political, thought, demands.

Լոնդոնի խորհրդաժողովից հետո արևմտահայության խնդրի շուրջ միավորված հայ քաղաքական ուժերը դարձյալ փորձեցին կյանքի կոչել «Ազգային օջախ» մասին սին գաղափարը, որն աստիճանաբար դուրս մղվեց օրակարգից: Ալ. Խատիսյանը, որն արդեն հայկական պատվիրակությունների գործունեության ոչ միայն ականատեսն էր, այլև՝ մասնակիցը, ճիշտ է ներկայացրել այն հոգեբանական պահը, որն առաջացել էր դաշնակիցների մոտ: Ըստ նրա՝ ՀՀ պատվիրակության անդամները պահպանում էին Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի գաղափարի անձեռնմխելիությունը, բայց գործնականում հանդիպում էին դժվարությունների: Իսկ այդ դժվարությունը կայանում էր հետևյալում՝ նման Հայաստանի պահանջն ուրիշ բան չէր նշանակում, քան «Խորհրդային Միության մեկ անդամին սահմաններուն ընդարձակման պահանջը»¹:

Պատահական չէ, որ երբ նրանք դնում էին Միացյալ Հայաստանի պահանջը, հետևյալ հարցն էր տրվում՝ «Բայց դուք կուզեք, որ Խորհրդային Հայաստանը ընդարձակուի, այսինքն՝ նոր հողամասեր անցնին բոլշևիկներու իշխանութեան տակ»²:

¹ Խատիսյան Ալ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 347:

² Նույն տեղում, էջ 347–348:

Բայց սա դեռևս հարցի մի կողմն էր: Իսկ իրենք պատկերացնում էին արդյո՞ք, թե ո՞վ պետք է հայությանը տար Միացյալ Հայաստանը: Այս հարցի պատասխանի որոնման ճանապարհին արդեն պետք է պարզ լիներ, որ սայթաքումներն անխուսափելի էին: Մանավանդ ֆրանս-թուրքական համաձայնագրից և հույների խորտակումից հետո: Հայերը ունեին առաջարկների երեք տարբերակ՝ ա) դեմ լինելով բուլշևիկներին, կոդմ էին խորհրդային Հայաստանի սահմանների ընդարձակմանը, բ) եթե հայկական ինչ որ հողամասեր տրվեին, պետք է նրանց համար ստեղծվեր նոր վարչաձև՝ Ազգերի Լիգայի հսկողության տակ, գ) այդ հողամասերը պետք է մնային թուրքական տարածքներ:

Բնականաբար այս վերջինն իրականացավ, որովհետև արդեն տարածքներ տրամադրելը դաշնակիցներից չէր կախված, այլ՝ ռուսներից և թուրքերից:

Այս պարզ ճշմարտությունը կարծես թե ընկալելի չէր: Հակառակ դեպքում դժվար է պատկերացնել, թե ինչ շարժառիթներով են դիմումներ գրվել Լոզանի խորհրդաժողովի նախագահությանը: Դրանցից մեկում, որի տակ ստորագրել են Շ.Վրդ. Գասպարյանը, Դոկտ.Օռլիկյանը, դոկտ Թաշճյանը, Ռ. Դարբինյանը և Ե.Մեսիայանը, ուր մասնավորապես կարդում ենք. «Մենք ներկայացուցիչներս 20000 հայերու, որոնք թրքական վայրագություններու երեսէն՝ ապաստանած են Պոսթըն, Քէմպրիճ, Տորչեսթըր, Ուոթըրթաուն, Չըլսի, Լին եւ շրջակաները, ձեզի կը դիմենք յանուն խաղաղութեան ու արդարութեան, որպէսզի՝ մեզի եւ մեր ութ հարիւր հազար տարագիր դժբախտ ազգակիցներուն համար, յատակացնէք՝ մեր պատմական հայրենիքին մեջ անկիւն մը՝ ազատ թրքական անտանելի բռնապետութենէն, ուր կարենանաք վերադառնալ, եւ սկսիլ վերաշինութեան եւ անարգել առաջադիմութեան մեր գործը»³:

1922թ. Լոզանում գումարված խորհրդաժողովում արդեն հայեր չէին հրավիրված: Այդ խորհրդաժողովը շարունակեց գնալ զիջումների՝ հոգուտ թուրքերի: Նրանց վերադարձվելու էր Կ. Պոլիսը, արևելյան Թրակիայի մի մասը, Միջերկրական և Սև ծովերի միջև գտնվող բոլոր տարածքները՝ մինչև Անդրկովկասի, Պարսկաստանի և Միջագետքի սահմանները: Իսկ Լոնդոնում հայերին խոստացած «Ազգային օջախ՝ պետք է ստեղծվեր Թուրքիայի արևելյան սահմանների մեջ, կոնկրետ որտեղ, հայտնի չէր»⁴:

Հայաստանին վերաբերվող որոշման մեջ մասնավորապես կարդում ենք. «Հայերի պահանջները պարփակվում են ընդհանուր ձգտման մեջ՝

³ ՀԱՄ, ֆ. 430, ց.1, գ.1357, թ.2:

⁴ Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 350

պահպանել իրենց համար մի ազգային օջախ Փոքր Ասիայի կամ այն շրջանում, որտեղ նրանք ցարդ հաստատված են նշանակալից թվով: Ընտրությունն այդ շրջանի, ուր այդ օջախը կարելի կլինի առավել լավ ապահովել, կախված է քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական այն պայմաններից, որոնք ներկա պահին հնարավոր չէ ճշգրիտ որոշել: Այնուհանդերձ, տերությունները մասնավորապես Ազգերի լիգային կառաջարկեն, **հաշտություն կնքելուց անմիջապես հետո, բանակցությունների մեջ մտնել օսմանյան կառավարության հետ հայերի համար նման մի ազգային օջախ ստեղծելու հարցի շուրջ և կջանան սահմանել այն պայմանները, որոնցում կարելի է իրականացնել նրա գոյության համար անհրաժեշտ երաշխիքները»⁵ (Ընդծումը մերն է-Հ. Մ.):**

Ընդգծվածից պարզ է, որ դեռևս չճշտված շրջանում ազգային օջախ ստեղծելու խնդիրը թողնվում էր հաշտությունից հետո, որը նշանակում է, որ հաջողությունը խիստ կասկածելի էր:

Ճշմարիտ է նկատել Ալ. Խատիսյանը, որ Փարիզի խորհրդաժողովի թերևս միակ դրական կետը «Ազդերու Լիգային ուղղած հրավերն էր՝ միջամտելու Հայկական Հարցին: Իսկ ինչ կը վերաբերի մեծ տերութիւններուն. անոնք ակներեւ կերպով կը խոստովանէին իրենց անգորութիւնը»⁶:

Իսկ Ազգերի Լիգայի հրավերն ուներ հետևյալ բովանդակությունը՝ «Ասամբլեան հրավիրում է Խորհրդին, իսկույն նեթ (դաշնակիցների) Գերագույն խորհրդին հարկադրել ընդունելու պայմանագրում այնպիսի պայմաններ դնելու անհրաժեշտությունը, որոնք կապահովեն Հայաստանի ապագան և, ապա, հայերի համար ապահովել ազգային օջախ՝ ամբողջովին անկախ թուրքական կառավարումից»⁷:

Այսպիսով, ստացվում է, որ Ազգերի Լիգան պետք է հարկադրեր Թուրքիային ստեղծելու ազգային օջախ նրա կառավարումից դուրս: Բայց արդյո՞ք դա հնարավոր էր: Այդքան քաղաքական թոհուրփոհով անցած հայ քաղաքական ղեկավարները արդեն պետք է հասկանային, որ՝ ոչ: Նույն Ազգերի Լիգան իր սեպտեմբերի 22-ի նիստի մեջ ընդունած բանաձևում արդեն շրջանցում էր «անկախ թուրքական կառավարումից» ձևակերպումը

⁵ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Պրոֆ. Ջ.Ա. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 732-733:

⁶ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 351:

⁷ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 734:

և արձանագրում, որ «Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան բանակցութիւններու միջոցին անուշադիր չթողնուի նաեւ Հայերուն համար Ազգային Օճախ մը հաստատելու անհրաժեշտութիւնը»⁸:

Իսկ Լոզանի խորհրդածոյովում (1922 թ. նոյեմբեր 20-ից – 1923 թ. հուլիս 24-ը) առհասարակ դուրս մղվեց օջախի գաղափարը ևս:

Ճիշտ է ասված, որ «Լոզանի Դաշնագիրը կը փոխարինէ կամ յավելում մը կը բերէ Սևրի Դաշնագրին վրայ, որովհետև ստորագիր կողմերը նույնը չէին»⁹:

Այդ մասին ավելի մանրամասն է խոսում Արա Պապյանը, ասելով, որ. «Իրավական տեսանկյունից Սևրի և Լոզանի պայմանագրերն երկու տարբեր փաստաթղթեր են՝ տարբեր ոչ միայն մասնակիցների շրջանակով ու հարցերի ընդգրկումով, այլև, ամենակարևորը՝ էությանմբ ու նպատակներով: Սևրի պայմանագիրը վերաբերում է Առաջին աշխարհամարտին, իսկ Լոզանի պայմանագիրը՝ 1919-1922թթ. տեղի ունեցած պատերազմական գործողություններին»¹⁰:

Մինչև հայ քաղաքական մտքի Լոզանում ունեցած դրսևորումներին անդրադառնալը, նշենք, որ արդեն երկու պատվիրակությունները դարձյալ հանդես էին գալիս միացյալ, որը նշանակում է, որ արևմտահայ և արևելահայ քաղաքական միտքը միաձուլված էր: ՀՀ պատվիրակության կողմից Միացյալ պատվիրակությունը ներկայացնում էին Ավ. Ահարոնյանը և Ալ. Խատիսյանը, Իսկ Ազգային պատվիրակության՝ Գ. Նորատունկյանը և Լ. Բաշալյանը: Պատվիրակության նիստերին մասնակցում էին նաև Արմեն Գարոն, Ա. Մանդելշտամը և ուրիշներ:

Հայկական միացյալ պատվիրակությունը գործում էր երկու ուղղություններով՝

ա) միջազգային հայասեր և մարդասեր անձանց տրամադրել հոգուտ Հայկական հարցի լուծման, որոնք իրենց դիմումագրերով պետք է նպաստեին խորհրդածոյովում այդ հարցի քննարկմանը, բ) կոնֆերանսին ներկայացնել իրենց պահանջները, որոնք բնականաբար նահանջ էին կատարել Սևրի պայմանագրից: Փաստորեն նրանք գործում էին այն նոր հնարավորությունների սահմաններում, որոնք ներկայացրել էին

⁸ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 353:

⁹ Ալալյան Ս.Ռ., Մոսկվայի և Գարսի պայմանագրերի համեմատական վերլուծության փորձ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2005, թիվ 1, էջ 182:

¹⁰ Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները, Ե., Ա. հ., 2007, էջ 32:

դաշնակիցները: Պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին, քանի որ այն չէր ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանը: Ուստի և այն Խորհրդաժողովին է ներկայացնում մի հուշագիր, որով առաջարկում էր.

ա) Ազգային օջախի ստեղծում այն տարածքների վրա, որոնք սահմանագծել էր Վիլսոնը, բ) խորհրդային Հայաստանի տարածքների ընդլայնում Արևմտյան Հայաստանի նրան մասերի կցումով, այնպես, որ ապահովվի ելք դեպի ծով, գ) այս երկուսի չիրականացման դեպքում՝ Ազգայի օջախի ստեղծում Կիլիկիայում կամ Փոքր Հայքում¹¹:

Ակնհայտ է, որ հայ քաղաքական միտքը դարձյալ չէր թոթափել իր ռոմանտիզմը: Այս պահանջները ներկայացնելով հաշվի չէր առնվում, որ Լոզանից առաջ դաշնակիցներն արդեն հրաժարվել էին Վիլսոնյան սահմաններից, իսկ Խորհրդային Հայաստանի սահմանների ընդարձակում Թուրքիայի հաշվին այլևս անհնար էր, քանզի կնքվել էր 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրը, որը նույնությամբ հաստատվել էր հոկտեմբերի 23-ի Կարսի պայմանագրով և վերջապես այն, որ եթե դաշնակիցները լքել էին Կիլիկիան, ապա՝ ինչու՝ պետք է Թուրքիան համաձայնվեր այնտեղ հայկական օջախ ստեղծելու գաղափարին:

Հակառակ այս ամենին Ազգային տուն ստեղծելու դիմումագրերը հայոց կողմից շարունակվում էին ուղվել դեպի ԱՄՆ-ի սենատ և Լոզանի խորհրդաժողով: Այսպես, Նյու-Յորքի 10000 հայության անունից «Ծերակուտականներուն եւ յանձնախումբերուն» ուղղված մի գրության մեջ կարդում ենք. «Կը խնդրենք որ բարեհաճիք ձեր բարեացակամ ազդեցութիւնը ի գործ դնել ու որ պետք է, Հայոց համար Ազգային Տուն մը ձեռք բերելու համար: Հայկական խնդրոյն միակ լուծումը պիտի ըլլայ, իրենց պատմական երկիրներուն մէջ հայոց ազատագրութեան համար դաշնակիցներու տուած խոստումներուն գործադրութիւնը»¹²:

Հայկական պատվիրակությունը հրավիրվում է մասնակցելու 1922 թ. դեկտեմբերի 22-ին կայացած ենթահանձնաժողովի նիստին: Այստեղ Ավ. Ահարոնյանը «գծեց քարտեզի վրայ սահմանագիծ մը, որ անցնելով Ռիզէէն ու Հասան Կալայէն՝ դուրս թողելով Էրզրումը, կը հասնէր մինչեւ Մուշ եւ Մէջը առնելով Վանայ ծովը՝ կը միանար Պարսկաստանի սահմաններուն»¹³:

¹¹ Տե՛ս Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 373–374:

¹² ՀԱԱ, ֆ.430, ց.1, գ.1357, թ.12:

¹³ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 382:

Իսկ Գ. Նորատունկյանի պատկերացմամբ՝ «Օճախը կը գծուի Ճիհունի, Մուրիոյ սահմաններու եւ Եփրատի միջեւ ու կերկարի դէպի հիւսիս՝ առնելով իր մէջ Սիսը և Մարաշը»¹⁴:

Ինչպէս համոզվում ենք՝ նրանց համար վերջնականապէս ճշտված չէր, թէ ինչ սահմաններ էր ընդգրկելու Հայկական օջախը: Ճշմարտությունը պահանջում է նշել, որ դա պարզ չէր նաև դաշնակիցների համար, որոնք Թուրքիայի առջև խեղճացածի կարգավիճակում էին հայտնվել: Հայկական հարցին անդրադառնալը նրանց համար արդեն կրում էր սոսկ մարդասիրական բնույթ, որը չէին հասկանում հայ քաղաքական գործիչները, կամ եթե հասկանում էլ էին, չէին պատկերացնում որ մարդասիրական կոչերը խեղդվում են քաղաքական սառը հաշվարկների մէջ: Այսպէս, 1923թ. հունվարի 6-ի նիստում, որը վերջնականապէս պետք է բանաձև ընդունէր հայկական օջախի մասին, իտալացի դիվանագետ Մոնտանան «ճառով մը դիմեց Թուրքերուն՝ խնդրելով յատկացնել «վայր» մը Հայերը կեդրոնացնելու համար», որի սահմանները և վարչաձևը պետք է ընտրէր Ազգերի Լիգան (նույն իմաստով խոսեցին անգլիացի Ռուսբուրդը և ֆրանսիացի Լա Քրուան): Իզգեթ փաշայից հետո Թուրքիայի երկրորդ պատվիրակ Ռիզա Նուր բեյը հայտարարում է, որ ինքը չի մասնակցի այնպիսի նիստին, ուր քննարկվելու է Հայկական հարցը, քանի որ հենց իրենք են կորստյան մատնել հայերին՝ զրգռելով թուրքերի դեմ և դուռն ուժգին խփելով՝ իր խորհրդականների հետ հեռանում է¹⁵:

Դրանից հետո, 1923թ. հունվարի 9-ին տեղի ունեցած ռազմատարածքային հանձնաժողովի նիստում Քերզոնը հայտնում է, թէ հայերի հարցը դրված չէ քաղաքական հողի վրա և ինքը հույս ունի, «որ թուրքական պատվիրակությունը կհավատա իրեն, եթե բոլոր պատվիրակությունների հավանությամբ ինքը հայտարարի, որ այդ հարցում Տերությունները չեն հետապնդում քաղաքական որևէ նպատակ: Ինչպէս ասաց պ-րն Բարրերը, իրենց նպատակն ունի զուտ մարդասիրական բնույթ»¹⁶:

Քերզոնն այնուհետև հայտնում է, որ օջախ ստեղծելով իրենք ամենևին նպատակ չունեն խախտելու Թուրքիայի սուվերենությունը և այդ պետության մէջ ստեղծելու «ինքնավար տարածք»: Այնուամենայնիվ, Իսմէթ փաշան մերժում է հայերի հետ կապված ցանկացած առաջարկ:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 385:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 401:

¹⁶ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 756:

1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի պայմանագրի մեջ հայ անունն անգամ չկա: Այնտեղ խոսք է գնում միայն ոչ մահմեդական փաքրամասնությունների իրավունքների մասին, որոնք իբրև թե հավասարվում էին մահմեդականների իրավունքներին¹⁷:

Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ագապի Նասիպյանը. «Սերեն Լոզան՝ պատրանքներու, քաղաքական անկայունութեան եւ ուժի ցուցադրութեան բռնու պայքարի այդ եւ յեղեղուկ ժամանակաշրջանին, կը թուի թէ ո՛չ Հայաստանը, ո՛չ Բրիտանիան եւ Դաշնակիցները, ո՛չ իսկ Ռուսիան կրցեր էին իրենց ըղձանքները եւ նպատակակէտերը պատշաճեցնել իրենց միջոցներուն կարելիութեանց»¹⁸:

Հ.Հ. պատվիրակության նախագահ պ. Ա.Ահարոնյանն այսպես է արտահայտվել Լոզանի կոնֆերանսի ձախողման մասին. «Ձախողանքը հայ ժողովրդի զանազան խաւերում առաջ է բերել եթէ ոչ յուսաբեկութիւն, գէթ մի ծանր շուարում: Անօգուտ է փորձել այդ անյաջողութեան ասենք, եթէ ոչ աղէտի բոլոր ծանրակշիռ արժէքը մեղմել: Եւ վաղաժամ է այդ ձախողանքի հետեւանքով այնպիսի վերագնահատումների անձնատուր լինել, որոնք ժխտէին մեր վերջին կէս դարու ազգային եւ քաղաքական գործունէութիւնը... Իմաստուն չէ փորձութեան ժամին հրաժարուել կամ յախուռն քննադատութեան ենթարկել ազգային իղեալն ու քաղաքականութիւնը.....»¹⁹:

Այսպիսով, Հայկական հարցը դուրս մղվեց օրակարգից: Մի վերջին անգամ այն շոշափվեց հուլիսի 17-ի նիստում՝ վերածվելով հայ գաղթականության հարցի²⁰:

Իսկ ինչո՞ւ համար Անգլիան այդքան զիջող էր դարձել Թուրքիայի նկատմամբ: Վերոնշյալների հետ հիմնական պատճառ էր նաև այն, որ նա կարողացավ Լոզանում հասնել նեղուցների խնդրում իր տարբերակի ընդունմանը: Համաձայն դրա՝ ցանկացած դրոշակի ներքո նավերի անցում

¹⁷ Տե՛ս Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ դատը, հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, 1991, էջ 304–305:

¹⁸ Նասիպեան Ա., Բրիտանիա եւ հայկական հարցը 1915–1923, Պէյրութ, 1994, էջ 249–250:

¹⁹ Արշարունեան Վ., Ա.Ահարոնեանի Յայտարարութիւնները, «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1923, մայիս 19, թիւ 3360:

²⁰ Տե՛ս Հայկական Հարց, հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 162: Լոզանի Կոնֆերանսի մասին նաև տե՛ս Армянский вопрос на Лозанской конференции, Тифлис, 1926, стр. 3–36, Mandelstam A. N.,

La Socie'le' des Nations et les Puissances devant le problem Arme'nien, 2 e'me e'd., Beyrut, 1970, p. 260–280.

Էր պահանջվում նեղուցներով ոչ միայն խաղաղ, այլև՝ պատերազմի ժամանակ, եթե պատերազմում Թուրքիան չեզոքություն էր պահպանում: Պատերազմում Թուրքիայի մասնակցության դեպքում նեղուցներով օգտվում են միայն չեզոք երկրների ռազմանավերը: Նեղուցները ենթակա էին ապառազմականացման և նրանց նկատմամբ պետք է սահմանվեր ինչպես սևծովյան, այնպես էլ մի քանի երկրների միջազգային հանձնաժողովի հսկողության: Սրանով Անգլիան հնարավորություն էր ստանում իր ռազմածովային ներկայությունն ապահովել սևծովյան ափերում, այսինքն ԽՍՀՄ նկատմամբ²¹:

Լոզանի խորհրդաժողովում Թուրքիայի հետ կնքված պայմանագրով փաստորեն չեղյալ հայտարարվեց Սևրի պայմանագիրը և այն դարձավ սուվերեն պետություն՝ միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններով²²:

Միանգամայն ճիշտ է Ռ.Դարբինյանը, գրելով, որ Լոզանի կոնֆերանսը «Մեծ խաչ մը դրաւ ոչ թէ հայկական դատին վրայ, այլ այն միամիտ ու ցնորամիտ ազգային մուրացկան քաղաքականութեան վրայ, որուն սկիզբ դրուեցաւ Պերլինի վեհաժողովի ատենէւ որ իր այնքան տխուր ու, յուսով ենք, վերջնական վախճանին յանգեցաւ Լօզանի մէջ»²³:

Այդ մասին անրադարձ է կատարել նաև Ս.Պողոսյանը՝ նշելով, որ Լոզանի կոնֆերանսով փակվեց հայկական ազգային օջախի ստեղծման քննարկումները, իսկ արևմտահայ գաղթականները ստիպված էին մեծ դժվարությունների դիմագրավել և ապաստան փնտրել օտար երկրներում²⁴: Շարունակելով իր միտքը նա նշում է, որ ձախողվեց նաև Կիլիկիայում հայկական ազգային օջախ ստեղծելու և հայ գաղթականությանը այնտեղ համախմբելու բրիտանական նախագիծը: Ի վերջո, ֆրանսիացիները Անկարայի և Լոզանի պայմանագրերով թուրքերին զիջեցին նաև մյուս հայկական տարածքները՝ մոտ 150.000 հայ բնակչությանը կանգնեցնելով

²¹ Տե՛ս Նորագույն պատմություն 1918-1939թթ., Երևան, 1983թ., էջ 105-106:

²² Տե՛ս «Ֆրանսիան եւ Լօզանի խորհրդաժողովը», «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1923, մարտի 8, թիվ 3299:

²³ Դարբինեան Ռ., Հայ քաղաքական մտքի դեգերումները, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1923, ապրիլ, թիվ 6, էջ 3:

²⁴ Պողոսյան Ս., Կիլիկիայում հայկական Ազգային օջախ ստեղծելու հարցը, ՀՀ անկախության 20-ամյակին նվիրված «Ազգ. պետություն, հայրենիք. պետականության գաղափարը» երիտասարդ գիտնականների միջազգային գիտաժողովի (2011թ. նոյեմբերի 6-8, Օադկաձոր) հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2012, էջ 125:

գաղթելու պարտադրանքի առաջ²⁵:

Հայ խաբված քաղաքական գործիչները թեև շարունակեցին միառժամանակ էլ ծեծել տերությունների դռները, բայց նրանց համար Հայկական հարցը այլևս թաղված էր:

Ամփոփելով նշենք հետևյալը.

Առաջին. Լոզանի խորհրդաժողովում հայ քաղաքական միտքը առաջնորդվում էր «Ազգային օջախի» գաղափարը կյանքի կոչելու ուղղությամբ, որը ներմուծված էր հենց դաշնակիցների կողմից:

Երկրորդ. Այդ գաղափարը հնարավոր չէր իրականացնել, քանզի դաշնակիցները սիրախաղ էին սկսել Թուրքիայի հետ և ամենևին նպատակ չունեին հայերի համար պայքարի մեջ մտնել թուրքերի դեմ:

Երրորդ. Լոզանի պայմանագրով չեղյալ հայտարարվեց Սևրի պայմանագիրը, որն հայության համար այդպես էլ իրական չդարձավ, բայց որի համար մեծ տերություններին դատապարտելուց ավելի շատ անհրաժեշտ է պատճառներ տեսնել արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի ուղղվածությունների մեջ, որոնք սխալ նպատակակետ էին ընտրել և չէին բխում այն ռեալ իրավիճակից, որում գտնվում էր Հայաստանը 1918 թ. հետո:

Հ. Միմոնյան

Լոզանի խորհրդաժողովը և արևմտահայ քաղաքական մտքի վերջնական ձախողումը Ամփոփում

Լոնդոնի խորհրդաժողովից հետո արևմտահայության խնդրի շուրջ միավորված հայ քաղաքական ուժերը դարձյալ փորձեցին կյանքի կոչել «Ազգային օջախի» մասին սին գաղափարը: Իսկ Լոզանի խորհրդաժողովում (1922 թ. նոյեմբեր 20-ից – 1923 թ. հուլիս 24-ը) առհասարակ դուրս մղվեց օջախի գաղափարը ևս:

Հայկական հարցը դուրս մղվեց օրակարգից: Մի վերջին անգամ այն շոշափվեց հուլիսի 17-ի նիստում՝ վերածվելով հայ գաղթականության հարցի:

Լոզանի պայմանագրով չեղյալ հայտարարվեց Սևրի պայմանագիրը, որն հայության համար այդպես էլ իրական չդարձավ, բայց որի համար մեծ տերություններին դատապարտելուց ավելի շատ անհրաժեշտ է պատճառներ տեսնել արևմտահայ և առհասարակ հայ քաղաքական մտքի

²⁵ Պողոսյան Ս., Կիլիկիայի հարցը Սևրի և Լոզանի պայմանագրերում, ՎՒՄ, Երևան, 2012, թիվ 3(39), էջ 164:

ուղղվածությունների մեջ, որոնք սխալ նպատակակետ էին ընտրել և չէին բխում այն ռեալ իրավիճակից, որում գտնվում էր Հայաստանը 1918 թ. հետո:

А.Симонян

**Лозаннская конференция и окончательный провал западноармянской
политической мысли**

Резюме

После Лондонской конференции армянские политические власти, объединенные вокруг проблемы западных армян, снова пытались воплотить в жизнь напрасная идея о «Национального очага». А на Лозаннской конференции (20 ноября 1922 – 24 июля 1923) вообще был исключен идея очага.

Армянский вопрос исключается из повестки дня. Только в последний раз он был обсужден на заседание 17-ого июля, становясь вопросом армянской эмиграции.

С Лозаннским контрактом был отменен Севрский контракт, который так и не стал реальностью для армян, но для чего вместо осуждения великих держав, нужно увидеть причины в направленности западноармянской и вообще армянской мысли, которые выбрали неправильную цель и не истекала от реальной ситуации в которой находилась Армения после 1918 года.

H.Simonyan

**The Lausanne Conference and the final failure of the West-armenian political
thought**

Summary

After the London conference Armenian political authority united around the issue of the Western Armenians, attempted again to bring to life the vain idea of a «National home», which is gradually left out of the agenda. And at the Lausanne Conference (November 20, 1922 - July 24, 1923) the idea of home was generally excluded.

Thus, the Armenian issue is excluded from the agenda. Only in the last time it was discussed at a meeting on July 17, becoming an issue of the Armenian emigration.

With the Lausanne contract it was canceled the Sevres contract, that did not become a reality for the Armenians, but for what, instead of condemning the great powers, it is necessary to see the reason in the direction of West-Armenian and generally Armenian thought, which have chosen the wrong target, and it does not expire from the real situation in which Armenia was after 1918.